



## MARKAZIY OSIYO - INSON YASHAB KELAYOTGAN ENG QADIMIY O'LKA, JAHON SIVILIZATSIYASINING OCHOQLARIDAN BIRI

---

*Kulmatov Shukurali Yusubaliyevich*  
*O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlari*  
*vazirligining 2-sonli Toshkent akademik litseyi*  
*Tarix fani o'qituvchisi*

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada Markaziy Osiyoda ilk sivilizatsiyaning paydo bo'lishi, uning rivojlanishi va Markaziy Osiyoda mavjud xalqlarning rivojlanish tarixi to'g'risida fikr yuritilgan.

**Kalit so'zlar.** Sivilizatsiya tushunchasi, tarixiy xotira, odamni anglash xissi, ibtidoiy jamoa tuzumi, antropologiya-odamning paydo bo'lishi va rivojlanish muammolari, yakkaxudolik, qadimgi ajdodlarimiz yashagan manzillar, Teshiktosh, Selung'ur, Ko'kbuloq, Uchtut, etnografiya, Arxeologiya, sinantrop, neandertal, ibtidoiy to'da, urug'chilik jamoasi, Afrosiyob, "Avesto", zardo'shtiylik.

Ma'lumki, sivilizatsiya - kishilik jamiyati tarixiy taraqqiyotida erishilgan madaniyat darajasini anglatadi. O'zbekcha-ruscha lug'atda sivilizatsiya so'zi - madaniylashgan, madaniyatga erishgan, madaniyatli degan maonolarni anglatishi izohlab o'tilgan. Demak, sivilizatsiya – insoniyatning ijtimoiy, moddiy va maonaviy taraqqiyot darajasini anglatadi.

Olamni tadqiq etish - tafakkurimizni boyitish, dunyoqarashimizni kengaytirishning yagona yo'li. Olamni anglash hissi insonning o'zligini anglashga, o'zligini tushunishga, olam va odam xaqida o'ylashga daovat etuvchi beqiyos qudratdir. U jami insonga xos bo'lgan idrok va irodani uyg'otadigan mo'jizaviy kuchdir. Tarixiy tafakkur, tarixiy xotira mana shu tarzda shakllanadi, inkor etib bo'lmaydigan, soxtalashtirilmaydigan mutloq haqiqatga, oliy qadriyatga aylanadi. Inson qalbi uning ongiga o'z o'tmishini o'rganish orqali taosir etadi. Ayni o'zlikni anglash insonning o'z o'tmishi va ajdodlariga qiziqishdan boshlanishi haqiqat ekanligini teran anglamoq kerak.

Vatan tarixini chuqurroq va izchil tadqiq etish va qimmatli xulosalar chiqarish alohida ahamiyat kasb etmoqda. So'nggi 15-20 yillar ichida olib borilayotgan arxeologik tadqiqotlar natijasida shu narsa aniq bo'lmoqda-ki, Vatanimiz hududida qadimgi sivilizatsiyaning paydo bo'lishi va shakllanishi uzoq asrlarni o'z ichiga oladi. Vatanimizning eng qadimgi davrlariga – ilk tosh asriga oid



bo‘lgan Selung‘ur, Ko‘kbuloq, Qo‘turbuloq, Uchtut kabi makonlar ochildiki, ulardagi topilmalarga qarab, haqli ravishda Markaziy Osiyo odamzodning ilk ajdodlari paydo bo‘lgan mintaqaga kiradi, degan g‘oyani ilgari surish imkoniyati tug‘iladi. Undan tashqari ibtidoiy jamoa tuzumining keyingi davrlarida Markaziy Osiyo hududida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jaryonlari ancha kuchaydi. Bu mintaqada yashagan qadimgi qabilalar tabiiy baliqchilik, hunarmandchilik, dehqonchilik va chorvachilik madaniyatlarini egallaganlar. Ibtidoiy jamoa tuzumi kishilik jamiyati taraqqiyotining eng uzoq davom etgan davri bo‘lib, bundan bir necha million yillar oldin boshlangan degan ilmiy-nazariy fikr isbot etildi. Biroq shuni nazarda tutmoq lozimki, ibtidoiy jamoa tuzumining boshlanishi dunyoning turli hududlarida turli davrlarga to‘g‘ri keladi. Bevosita Markaziy Osiyoda ibtidoiy jamoa tuzumi davriga oid tadqiqotlar hususida to‘xtar ekanmiz, A.Okladnikov, V.Masson, V.Ranov, Ya.Qulomov, O‘.Islomov, A.Asqarov, M.Qosimov va boshqa olimlarning Markaziy Osiyo hududida ibtidoiy odamning tarqalish jarayoni, qadimgi makonlarning geografik joylashuvi, toshdan qurollar yasash uslublari xo‘jalikning rivojlanishi va oilalarning paydo bo‘lishi, ibtidoiy mafkura, xo‘jalik turlari, metallning hunarmandchilikka kirib kelishi masalalariga bag‘ishlangan tadqiqotlarni ko‘rsatib o‘tish mumkin. Ibtidoiy jamoa tuzumi insoniyat tarixining eng qadimgi davri bo‘lish bilan birga, u eng uzoq davom etgan davr hamdir. Bu davrni o‘rganishning o‘ziga xos xususiyati, uni qadimgi mualliflar qoldirgan yozma manbalar asosida o‘rganib bo‘lmaydi. Shuning uchun ham bu davr tarixini o‘rganishda arxeologiya, antropologiya, etnografiya kabi fanlarning ahamiyati kattadir. Bu fanlar to‘plagan materiallarni solishtirish usuli bilan uzoq o‘tmishdagi moddiy va maonaviy madaniyatning ko‘pgina tomonlarini tiklash mumkin. Markaziy Osiyoning ibtidoiy tuzumi davrini o‘rganishdagi eng katta muammolardan biri - uzoq tarixiy davrni tashkil etuvchi bu bosqichni davrlarga bo‘lish muammosidir.

Biroq so‘nggi yillardagi olimlarning olib borgan ilmiy tadqiqot natijalariga ko‘ra, hozirgi paytda Markaziy Osiyo hududi ibtidoiy jamiyat rivojlanishining quyidagi davrlariga bo‘linadi:

1) Paleolit - (qadimgi tosh davri - “palayos” - “qadimgi”, “litos”-“tosh”); a) odam miloddan 3-3,5 million yil avval paydo bo‘ldi. Eng qadimgi topilmalar Sharqiy Afrikaning Olduvay darasidan topilgan bo‘lib, “Olduvay madaniyati” deb yuritiladi. Odamzodning paydo bo‘lishi davri 3,5 mln. - 700 ming yillik davrni o‘z ichiga oladi; b) ilk paleolit. Ashel davri - 700-100 ming yilni o‘z ichiga oladi. Markaziy Osiyodagi ilk paleolit davri yodgorliklari miloddan 500-100 ming yil avvalgi davrlarga oid



bo‘lib, ashel davri deb ataladi, v) O‘rta paleolit. Bu davr Mustpe davri madaniyati (miloddan avvalgi 100-40 ming yilliklar) deb yuritiladi; g) Yuqori (so‘ngi) paleolit - miloddan avvalgi 40-30-12 ming yilliklarni o‘z ichiga oladi).

2) Mezolit (o‘rta tosh davri, “mezos” - “o‘rta”, “litos”- “tosh”) - miloddan avvalgi 12-7 ming yilliklar.

3) Neolit (yangi tosh davri - “neos”- “yangi”, “litos”- “tosh”) miloddan avvalgi 6-4 ming yilliklar.

4) Eneolit (mis - tosh davri) - miloddan avvalgi 4-3 ming yilliklar.

5) Bronza davri - miloddan avvalgi 3-2 ming yilliklar.

6) Temir davri - miloddan avvalgi 1 ming yillikning boshlari.

Har bir yangi davr yangi tartibdagi madaniyatning rivoji Markaziy Osiyo hududida bir vaqtda ro‘y bermagan yoki bir xil bo‘lmagan. Masalan, neolit davri - dehqonchilikning paydo bo‘lishi va rivojlanishi janubiy Turkmanistonda miloddan avvalgi 6 ming yillikda boshlangan bo‘lsa, Markaziy Osiyoning qolgan hududlarida dehqonchilik hali nomahlum edi.

Eng qadimgi odam qoldiqlari Xitoy odami - (sinantrop), shuningdek, Germaniyaning Geydelpberg, Vengriyaning Budapesht shahri yaqinidan ham topilgan. Uzluksiz mehnat jarayonida sinantropalar jismoniy jihatdan rivojlanib, qadimgi odamlarning paydo bo‘lishi uchun zamin hozirladilar. Markaziy Osiyoning tog‘ oldi va tog‘lik hududlarida (Qizilqum, Qoraqum, Ohangaron, Chirchiq daryolari vodiylari, Zarafshon, Surxondaryo, Qashqadaryo, Farg‘ona vodiysi va uning tog‘lik hududlari) ibtidoiy jamoa tuzumining yodgorliklari topilgan. Bu topilmalarga asoslanib, Markaziy Osiyoni insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o‘choqlaridan biriga qo‘shish mumkin. Biroq, hozirgi kunda odamzodning dastlabki Vatani dunyoning qaysi bir qita’sida ekanligi haqida yagona bir fikrga kelingan emas. Vatanimiz hududida yashagan ilk ajdodlarimizning manzilgohlari: Farg‘ona viloyatining So‘x tumanidagi Selung‘ur, Buxoro viloyatidagi Uchtut, Toshkent viloyatidagi Ko‘kbuloq kabi makonlar ilk paleolit davriga oiddir. Bu borada arxeolog olimlar A.Okladnikov, O‘.Islomov, M.Qosimov, T.Xo‘jaevlarning xizmatlari kattadir. O‘.Islomov 1980 yildan boshlab yangi kashfiyotlar qildi. Selungur g‘orida yashagan ajdodlarimiz tosh davrining yuqori (paleolit) bosqichida emas, balki ashel davrining birinchi bosqichida yashaganliklarini isbotladi. O‘.Islomov o‘zi ochgan kashfiyotiga suyanib, Selung‘ur g‘orida yashagan ajdodlarimizning yoshi yaqin bir million yil atrofida degan xulosaga keladi. Bu g‘ordan topilgan odamning qoldiqlari Farg‘ona vodiysi hududidan topilganligi sababli shartli suratda “Ferganatrop”, ya’ni “Farg‘ona odami” nomi bilan fanga kiritildi.



Markaziy Osiyodagi yangi madaniy tarixiy jarayonlar (eneolit davri) quyidagilar bilan bog‘liq bo‘lgan:

1. Xo‘jalikning boshqa hamma turlariga qaraganda yerni haydab dehqonchilik qilishning ustunlik qilishi;
2. Toshidan ishlangan qurollar ko‘p bo‘lgan holda mis qurollarning paydo bo‘lishi;
3. Ibtidoiy jamoalarining paxsadan va hom g‘ishtdan tiklangan katta- katta uylari;
4. Kulolchilikda muhim texnika yutug‘i - xumdonlarning ishlatilishi;
5. O‘troqlik va qurilishda hom g‘ishtning paydo bo‘lishi;
6. Turli hayvonlarning loydan yasalgan va ona urug‘i tuzumi(matriarxat)ga xos haykalchalarning paydo bo‘lishi.
7. Rangdor sopol buyumlar, yaoni turli tasvirlar ishlangan sopol buyumlarning mavjudligi.

Shu bilan birga, eneolit davrida Markaziy Osiyo aholisining madaniyati bir bosqich yuqoriga ko‘tariladi. Lekin, bu yerdagi qabilalarning madaniy va ijtimoiy taraqqiyoti bir xil darajada emas edi. Arxeologik tadqiqotlar natijalari Markaziy Osiyo aholisi orasida notekis rivojlanish bo‘lganligini ko‘rsatadi. Unumdor xo‘jaliklarga asoslangan qabilalar tezroq rivojlangan, qo‘shimcha xo‘jaliklar bilan mashg‘ul bo‘lganlari esa madaniy jihatdan bir necha yuz yilliklar orqada qolgan.

Xorazmdagi bronza davri aholisining asosiy tirikchilik manbai dehqonchilik va chorvachilik bo‘lgan. Tabiiy sharoit kanal qazib, suv chiqarishga asoslangan hududlarda sug‘orma dehqonchilikning turli ko‘rinishlari vujudga kelgan. Chorvachilik ham katta ahamiyatga ega bo‘lgan. Ilmiy adabiyotlarda Quyi Zarafshonning bronza davri yodgorliklari Zamonbobo nomi bilan ataladi. Bu davrga mansub yodgorliklar orasida Zamonbobo ko‘lining shimoliy sohilidan topilgan ibtidoiy dehqonlar qabristoni, ayniqsa, diqqatga sazovordir. Bu qabriston 50 yillar boshlarida akademik Ya.G‘ulomov tomonidan ochilib, dastlabki natijalar fanda joriy etilgan. Zamonbobo yodgorligini eotiborli tomoni shundaki, zamonboboliklar asosan dehqonchilik va xonaki chorvachilik bilan kun kechirib, chaylasimon kulbalarda istiqomat qilganlar. Topilgan tosh asboblarda saqlanib qolgan jaydari arpa va bug‘doy kabi boshoqli o‘simlik qoldiqlaridan shu narsa maolun bo‘ldiki, ular toshqinlardan hosil bo‘lgan zax yerlarda dehqonchilik qilib, o‘zlari yetishtirgan donlardan umoch, qo‘g‘irmoch kabi yemaklar tayyorlaganlar. Qazishmalardan topilgan uy hayvonlarning suyaklari zamonboboliklarning qadimdanoq echki, qo‘y va qora mol kabilarni boqib, chorvachilik mahsulotlaridan ham keng



foydalanganliklarini ko'rsatadi. Topilgan ayrim urchuq toshlar hamda suyakdan yasalgan suzan va ignalarga qarab hulosa chiqarsak, ular qo'y va echki junlaridan ip yigirib, kiyim-kechaklar uchun mato to'qiganlar.

O'zbekiston hududida so'nggi yillarda olib borilgan arxeologik tekshirishlar shuni ko'rsatdiki, ibtidoiy jamiyat madaniy taraqqiyotida katta-katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Aholi xo'jalik yuritishning ma'lum ko'rinishlariga, ya'ni vohalarda ko'llar va soylar bo'ylarida dehqonchilikka, dasht va tog' oldi hududlarida chorvachilikka (qisman ovchilik) o'tib oldi. Bu davrda Markaziy Osiyoning ijtimoiy tuzumida ham o'zgarish jarayonlari bo'lib o'tdi. Paleolit zamonida vujudga kelgan urug'chilik tuzumi bronza davrida ham davom etgan. Ammo, bu davrda ona urug'i (matriarxat)ning mavqei yo'qolib bordi. Metall eritish xo'jaligining rivojlanishi natijasida jamiyatda erkaklar mehnati va mavqei birinchi darajali ahamiyatga ega bo'ladi. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkin: Bronza davri jamiyat taraqqiyotida, dehqonchilik, chorvachilik, ovchilik va hunarmandchilik rivojlanishida erkaklar yetakchilik qilganlar. Xotinlar erkaklar ishlab chiqargan narsalarni isteomol qilishda ishtirok etsalar ham, unga egalik qilishdan mahrum bo'ladilar. Ishlab chiqarishda hukmronlik qilish shu tariqa erkaklar qo'liga o'tadi va ona urug'i tuzumi o'rnini ota urug'i (patriarxat) tuzumi egallaydi. Ota urug'i tuzumining rivojlanib borishi ishlab chiqaruvchi kuchlarning o'sishi ayrim oilalarning boylik orttirishlari uchun shartsharoitlar yaratib berdi. Jamoadagi baosi shaxslar qo'lida boylik (dehqonchilik qurollari, dehqonchilik, chorvachilik mahsulotlari va boshqalar) to'planib borgan bo'lsa, baosi shaxslar qashshoqlashib ularga qaram bo'lib bordi.

So'nggi yillardagi arxeologik maolomotlar Markaziy Osiyo ilk davlatlar shakllanishining muhim muammolarini yoritish, shuningdek, ular rivojlanishining quyidagi davrlarini aniqlash imkoniyatini beradi:

1). Bronza davri - unchalik katta bo'lmagan dehqonchilik vohalari asosida ilk davlat uyushmalarining shakllanishi.

2). Bronza asrining temir asriga o'tish davri (mil.avv. X-VIII asrlar). etnik-madaniy va g'oyaviy vaziyatlarining o'zgarishi sharoitidagi harbiy- siyosiy uyushmalar ba'zi viloyatlarda bo'lib o'tgan ko'chish jarayonlari davridagi o'troq manzilgohlar sonining qisqarishi va ilgari odamlar yashagan joylarda yangi aholi manzilgohlarining shakllanishi, harbiylar va harbiy boshliqlarning ijtimoiy qatlamlariga bo'linishi.

3). Ilk temir davri (mil.avv. VII-VI asrlar). Qadimgi Baqtriya misolidagi (aynan Baqtriya, So'g'diyona va Marg'iyona) yirik davlat uyushmalari paydo bo'lishi.





Bunday davlat uyushmalari paydo bo'lishining tezlashuviga ichki ijtimoiy-iqtisodiy sabablardan tashqari tashqi, omillar ham sabab bo'lgan.

Markaziy Osiyodagi turli xalqlarning qadimgi davrlardagi diniy qarashlari va eotiqodlari, payg'ambarlari va ular ta'limotlarining yoyilishi ko'pgina olimlar orasida ilmiy munozaralarga sabab bo'layotgan masaladir. Ma'lumki, Markaziy Osiyo xalqlari orasida keng yoyilgan va asosiy din zardushtiylik edi. Bu taolimotning asoschisi Zaradushtra va uning faoliyati, bu dinning muqaddas kitobi "Avesto" va paydo bo'lgan hudud haqidagi masalalar ham hozirgi kunda ko'pchilik tadqiqotchilarning diqqat markazida turibdi. Umuman olganda, Zaradushtraning Vatani Markaziy Osiyo deb hisoblovchi olimlar ko'pchilikni tashkil etadi. Ma'lumotlarda islomda "Quroon", nasroniyalarda "Bibliya" bo'lganidek "Avesto" - zardushtiylik dinining matnlari to'plamidir. Zardushtiylik taolimoti yer, suv, havo va olovni muqaddas deb hisoblagan. "Avesto" kitobi turli xil ma'lumotlarni o'z ichiga oladi. Shu jumladan - qadimgi geografik tushunchalar - daryolar, tog'lar, ko'llar nomlari, hududiy etnik qabilalar va viloyatlar nomlari, qadimgi mamlakatlarning ro'yxati, iqtisodiy va ijtimoiy munosabatlar haqida, siyosiy tuzum, diniy nasihatlar, zardushtiylik falsafasi, dunyo tarixi rivojlanishi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Tarixdan ma'lumki, zardo'shtiylik miloddan oldingi VIIasrdan, milodning VII asrigacha qariyb ming yil Markaziy Osiyo, Eron, Ozarbayjon va boshqa o'lkalarda diniy eotiqod sifatida yashadi. Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikricha, Zardo'sht Markaziy Osiyo hududida faoliyat ko'rsatgan ilohiyotchi faylasuf, shoir va tabiatshunos olim bo'lgan. Zardo'sht zardo'shtiylik dinining payg'ambari sifatida tan olingan va e'tirof etilgan bo'lib, uning taolimoti Markaziy Osiyo xalqlari tarixida va maonaviy madaniyatida ulkan rol o'ynadi. Saymali tosh darasidagi qoyatosh sur'atlarini biz o'rganayotgan davr sanoatining ilk namunasi, deb atash mumkin. Farg'ona tizma tog'larining Kukigart davoni yaqinidan topilgan bu qoyatoshlardagi suratlar majmuasi qadimgi Farg'ona aholisining boy ma'naviy madaniyatidan yaqqol dalolat beradi. Saymali tosh qoya sur'atlarining ilk davriga xos juda ko'p qismini shakli majmualar tashkil etadi va ular nihoyatda aniq nuqtalar bilan grafik tarzda ifoda etilgan. Arxeologik tadqiqotlarni o'rganish orqali shu narsalar ayon bo'ldiki, saroy rasmiy tantanalari va turmushda musiqa katta ahamiyatga ega bo'lgan. Nay, ud, nog'ora, arora, qayrilgan shox shaklidagi karnay, qomoncha bilan chalinadigan asboblardan mavjud bo'lgan. Qo'shiqchilar, raqqoslar, ko'zbo'yamachilar bo'lgan. Afrosiyob shaharchasidan topilgan loydan yasalgan haykalchalar, shaklli tasvirlar, moychiroqlar va boshqa buyumlar o'ziga alohida e'tiborni tortadi.



Bu davrda Xind daryosining yuqori oqimidagi viloyatlar va Markaziy Osiyo xalqlari davlat ishlarida oromiy yozuvidan foydalanganlar. Keyinroq esa oromiy yozuvidan to'rtta yozuv ajralib chiqdi. Bular parfiya, so'g'd, baqtriya va Xorazm yozuvlari bo'lib, ular Markaziy Osiyo hududida salkam ming yil (arablar kelgunga qadar) saqlanib qoldi.

Demak, tariximizning mana shunday oltin zarvaraqlarini o'rganishimiz yurtboshimiz ta'kidlaganlaridek, "... ajdodlarmizning bebaho merosi va zamonaviy tafakkurga tayanib yashaydigan barkamol shaxs - komil insonni tarbiyalashdan iborat".

### **Foydalanilgan adabiyotlari**

1. Axmedov B. O'zbek ulusi. T. «Nur». 1992 y.
2. Jabborov I. O'zbek xalqining etnografiyasi. T. «O'zbekiston». 1994.
3. Xasan Ato Abdushiy. Turkiy qavmlar tarixi. T.» Chulpon». 1994
4. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. T. 1993.
5. G'ulomov Ya. Qadimgi madaniyatimiz izlaridan. T.Fan. 1960.
6. Narshaxiy M. Buxoro tarixi. Meros turkumi. T.Kamalak. 1991.
7. Qilichev T. Ko'xna allomalar diyori. T.Fan. 1993.
8. O'zbekiston tarixi (talabalar uchun Ўзбекистон тарихи matni), T., "Universitet", 1999.